

В.В.Грабовецький

ОБ'ЄДНАННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЄДИНУ ДЕРЖАВУ – СПАДКОЄМИЦЮ КИЇВСЬКОЇ УКРАЇНИ-РУСИ

До 800-річчя утворення Галицько-Волинського князівства

В один із золотих вересневих днів далекого 1199 р. у 22 храмах княжого Галича гомоном розносилися звуки церковних і монастирських дзвонів. Біля головного катедрального Успенського собору на Княжій горі згуртувалося багато галичан, церковний клір на чолі зі своїми єпископами, бояри, градські люди, княжі воїни, посланці з іноземних держав. Всі чекають прибуття нового князя.

Ось на білому коні, із позолоченим шоломом у багряній мантиї на чолі воїнів із легко піднятою рукою для привітання вступає на Золотий тік новий князь, щоб посісти галицький вакантний трон. На площі лунають вигуки “Слава!, Слава!”. Діти кидають до ніг князя і воїнів барвисті осінні квіти.

Хто був цим прибулим князем, знали лише його прихильники із середовища боярської олігархії та деякі градські люди з ремісничо-торговельного осередку.

Це був волинський князь Роман Мстиславич, який вдруге прибув у Галич, щоб з'єднати два столичні гради зі своїми землями в одну міцну Галицько-Волинську державу на Заході колишньої могутньої України-Руси.

Відбулася ця вікопомна подія 800 років тому, проте в літописах та інших тогочасних джерелах збереглося мало історичних відомостей про неї. З нагоди цієї ювілейної дати відкриваємо завісу літописних сторінок. Але пам'ятним подіям 1199 р. передувала цікава історія.

Завершується XII ст., яке було важливим етапом в історії Галицької землі. Із закінченням цієї бурхливої доби згасас князювання династичної вітки засновників і правителів Галицького князівства. Естафету княжої державності здійснюють три сини Ростислава Володимировича – Рюрик, Василько і Володар.

У трьох уділах – Перемишльському, Звенигородському і Терехівському вони заклали міцний фундамент майбутнього Галицького князівства. Згодом син Володаря, відомий Володимирко, скріпив цей державний фундамент і на ньому заснував міцне князівство в Придністров'ї з новою столицею в Галичі. Він з'єднав три удільні столичні гради і здійснив історичну споруду княжої державності на Прикарпатті.

Новоутворене Галицьке князівство внаслідок політичного відношення піднесли на досить високий рівень державної діяльності наступні визнані державні діячі – Ярослав Осмомисл і його син Ярославич. Як видно з

тогочасних літописів, зокрема Київського, про Галич заговорили в багатьох країнах Європи: Польщі, Угорщині, Візантії, Священній Римській імперії.

Саме в цей час, в останній рік спливаючого XII ст., естафету княжої державності на Заході Русі продовжував Роман Мстиславич, який став основоположником історичної злуки двох князівств – Галицького і Володимирського – і цим дав початок нової могутньої Галицько-Волинської держави. Син волинського князя Мстислава Ізяславича Роман, син польської княжни, дочки Болеслава Кривоустого, у молоді роки довго жив у Польщі й Німеччині, а це, як стверджує Дмитро Дорошенко, знадобилося йому для розуміння політики в Середній Європі. Батько Романа Мстислав, який був у 1167-1169 рр. князем у Новгороді, посадив згодом на цей трон свого сина, який княжив тут до 1168 р. По смерті батька, який втратив Київ на користь Андрія Боголюбського, Роман Мстиславич згодом повернувся на Україну і успадкував у Володимирі на Волині батьківський княжий трон.

У 1188 р., як зазначає професор Іван Крип'якевич, на заклик галицьких бояр після вигнання Володимира, сина Ярослава Осмомисла, Роман Мстиславич прибув до Галича, щоб князувати, віддавши своєму братові Всеволоду Володимирське князівство. Про це автор Київського літопису писав так: “Роман тоді оддав братові Всеволоду [город] Володимир назовсім і хреста йому цілував: “Більше вже мені Володимир без надоби. І в’їхав Роман у Галич, і сів у Галичі князуючи” [1, 346]. Проте він тут не утримався через свого попередника Володимира Ярославича та втручання у галицькі справи угорців. Михайло Грушевський, спираючись на літописні дані, писав, що для Романа “однак сим разом справа не пішла так легко, бо Володимир Галицький звернувся до угорського короля, просячи помочи, а Угорщина здавна вже простягала руки до Галичини, теперішню оказією задумала покористуватися для себе, угорський король пішов з Володимиром, ніби ведучи його на князівство, але зайнявши Галичину, всадив Володимира у в’язницю, а в Галичі посадив свого сина” [5, 111-112].

І хоча Романові не вдалося оволодіти галицьким тронем, це була його перша спроба злуки двох могутніх князівств – Галичини і Волині, – що здійснилася аж через десять років.

Процес злуки Галицько-Волинських земель в єдину українську державу Романом Мстиславичем став переконливим доказом того, що вона була спадкоємицею Київської України-Руси.

Про цю вікопомну подію та її значення в історії України однозначно висловилися всі провідні історики нашої держави.

Зважаючи на те, що ні в Київському, ні в Галицько-Волинському літописах проблема злуки не знайшла свого висвітлення, патріарх української національної історіографії Михайло Грушевський зумів на основі доступних йому джерел зобразити історичний перебіг цих подій і критично оцінити єдине тогочасне

джерело – напівфантастичне оповідання краківського єпископа Вінцентія Кадлубека, який, описуючи історію тодішньої Польщі, торкався і подій, які мали місце в 1188-1199 рр. у Галицькому і Волинському князівствах. “Вихідним моментом утворення Галицько-Волинської держави, – писав М.Грушевський, – було друге запанованнє Романа в Галичу, по смерті останнього Ростиславича – Володимира. Але цей – так інтересний з огляду на його дальші наслідки – момент лишається дуже темним з браку світських джерел до сеї події. Одинокє сучасне джерело, що оповідає про неї – се краківський біскуп Вінцентій Кадлубек, але його звістки, хоч сучасні (він уродився коло 1160 р.), вимагають великої обережності і критики, спеціально – де він оповідає про руські справи. Тому не спираючись на нього, ми мусимо старатися розсвітити собі сей момент, користаючи з цілої суми наших відомостей, пізніших і раніших, а щоб виробити собі можливо добрий суд про ті обставини, в яких Галичина злучилася в руках Романа з Володимирською волостию, і критично оцінити між иньшим і Кадлубекове оповідання, мусимо насамперед глянути на ту політичну ситуацію, в котрій стояв Роман в момент смерти Володимира” [6, 2]. Видатному вченому-історикові вдалося з’ясувати “ту політичну ситуацію”, яка склалася у 1199 р. Він на основі літописних даних показує, як відбувся розрив відносин Київського князя Рюрика – тестя Романа – з суздальським князем Всеволодом, а з цього скористався Роман Мстиславич, саме напередодні злуки двох земель.

Тепер дальший хід підготовки до злуки Галичини з Волинню залежав від ставлення Польщі, Угорщини і галицького великого боярства. Оскільки в 1195-1197 рр. у Польщі точилась війна синів князя Казимира Справедливого із краківським князем Мешком, то Роман Мстиславич підтримав синів Казимира і своїми полками вирішив долю битви на Мозгані 1195 р. на їх користь, забезпечивши собі цим їх допомогу під час вступу в Галич. Щодо Угорщини, то в той час відбувалась внутрішня боротьба за королівський трон між синами короля Бели III, Ємириком і Андрієм, внаслідок чого, за словами Михайла Грушевського, “увагу угорських правительственних кругів і відвела їх від активної участі в галицьких справах” [6, 3].

Здійснення злуки Галицько-Волинських земель і повернення князя до Галича залежало від впливових галицьких бояр, які намагалися зберегти свій вплив на державне життя. Вони, всіяко лавіруючи між князями, намагалися не допустити сильної централізованої князівської влади.

На думку М.Грушевського, галицьке боярство “з смертю Володимира мусило взяти в свої руки зверхню управу Галичини”, і, за оповіданням Кадлубека, вони на той час (1198 р.) “дуже нерадо” дивилися на Романа, хоч раніше його запрошували на галицький трон, будучи незадоволені правлінням князя Володимира Ярославича, виганяючи його з Галича. Через різні тодішні обставини і агресію угорців Роман був змушений у 1188 р. покинути Галич і повернутися

у Володимир на Волині та чекати десять років. Тепер, саме напередодні злуки, галицьке боярство із недовірою поставилося до Романа. Аналізуючи ці обставини, М.Грушевський зробив такі висновки: “Що найбільше, – пише вчений, – число сторонників Романа між галицьким боярством за се десятиліття, що минуло від часу, коли бояри вперше кликали Романа до Галича, могло зменшитися, симпатії до нього могли пристигнути” [6, 4]. На нашу думку, це можна пояснити тільки тим, що під час князювання Романа на Волині він зміцнював князівську владу наперекір місцевим боярам, через що галицькі бояри боялись з його другим приходом втратити свою економічну міць і політичні впливи.

Михайло Грушевський спростовує надумані версії Кадлубека про те, що Роман Мстиславич вважав себе слабшим претендентом на галицький трон від Лешка Бялого, а тому володимирський правитель повинен був просити його бути намісником після “прилучення Галичини до Польщі”.

З цього приводу М.Грушевський пише: “Тільки за помочю своїх фантазій міг зробити з Романа “служу” польського князя, він спустив зовсім з ока, що Роман тоді був далеко сильнішим і імпазантнішим володарем, ніж молодий Лешко, що так слабо сидів на своїм краківським столі і відігравав досить сумну роль в руках своїх всевладних баронів” [6, 5-6].

Цікавий погляд Михайла Грушевського на те, що Роман, “опановуючи вдруге Галичину... серед галицького боярства мусив мати свою партію прихильників” на противагу Володимирові та Романові “Ігоревичам”, сином відомого Ігоря Святославича, героя “Слова о полку Ігоревім”, які залишилися при дворі Володимира Ярославича у Галичі. Останні підтримували великих і впливових бояр типу Володислава.

Вступивши на галицький трон, Роман Мстиславич, як пише М.Грушевський, “очевидно ... сів тут міцно”, “становище своє уважав він певним, і в своїй державі і на зверх, показує розпочата ним сувора боротьба з боярством і його інтенсивна загранична політика” [6, 7].

Трон Галицького князівства після смерті Володимира Ярославича став вакантним. Виникло питання: хто зможе очолити князівство? Деякі великі галицькі бояри ласо дивилися на цю вакансію, але боялись запросити на трон сильного і впливового володаря Волині – володимирського князя Романа Мстиславича. І тільки представники міського ремісничого середовища і бюргери запросили на трон князя Романа – саме того, який ще десять років тому намагався очолити Галицьке князівство.

Роман Мстиславич зі своїми прибічниками на чолі волинських княжих полків пам'ятного 1199 р. прибув до Галича і таким чином здійснив історичну злуку двох великих західноукраїнських земель – Галичини і Волині. Враховуючи

свою першу помилку ще в 1188 р., він, за словами М. Грушевського, “сим разом був уже обережнішим, не пускав з рук Володимира” – столичного града Волині.

Виникає питання: чому столицею об'єднаних Галицько-Волинських земель Роман обрав саме Галич над Дністром? Це пояснюється, по-перше, тим, що Галицьке князівство на той час виділялося своєю політичною і торгово-економічною могутністю. По-друге, Галич лежав на вигідних торгових шляхах, що з'єднували ці землі не лише з основними градами України-Руси, але й з головними містами центральної Європи, сухопутними і водними артеріями. По-третє, Галич був відомий на той час як значний політичний центр у міжнародних відносинах XII ст. По-четверте, могутньо фортифікований Галич залишався надійною твердиною на випадок агресивної навали сусідніх монархів і східних кочовиків. По-п'яте, і це головне: Роман Мстиславич розраховував на підтримку надійних градських бюргерів, які були зацікавлені у міцній князівській владі, що могла економічно зміцнити державу та утихомирити самочинних і розгнуданих великих і впливових боярів. Це і вчинив пізніше Роман Мстиславич, який розгромив олігархічну боярську еліту, особливо з роду “Кормильчичів”.

Усе це дало підстави новому правителю столицею об'єднаних Галицько-Волинських земель залишити Галич, а номінально в розумінні центру тогочасної української державності тримати під своїм впливом Київ – колишню столицю України-Руси.

Так утворилася українська княжа Галицько-Волинська держава – спадкоємиця Київської України-Руси. Злука двох земель, на базі яких утворилася сильна українська княжа держава, переконливо свідчить про історичну закономірність української державності на протигагу великодержавній російській історіографії. Це науково і теоретично обґрунтував Михайло Грушевський у своїй праці “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства”. На основі вагомих аргументів він довів, що “київська держава, право, культура була утвором одної народності, українсько-руської; володимиро-московська – другої, великоруської ...

Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в.” [7, 299; 2, 13-14].

І саме цей перехід започаткований історичною злукою 1199 р. Тоді не зовсім точним хронологічно залишається твердження професора Михайла Брайчевського, що “прямим спадкоємцем Київської держави було перше українське королівство, створене Данилом Галицьким” [14]. Ця спадкоємність була здійснена раніше за батька Данила Романа Мстиславича, вікопомного 1199 р. Саме ця дата злуки залишається висхідною у переході української державності від Київського періоду до Володимиро-Волинського. Годішня українська княжа Галицько-Волинська держава обіймала основні простори лісостепу, Прип'ятьське полісся, Прикарпаття, Поділля, Дністровське пониззя і Волинь.

Важливе значення в період феодальної роздробленості мало те, що окремі удільні династичні князі боролися між собою за вплив на великокнязівський престол. Серед усіх тогочасних руських князів за оволодіння київським престолом змагалися володимиро-суздальські князі, чернігівські Ольговичі і галицько-волинські правителі. Завдяки мудрій і далекоглядній політиці за князювання Володимирка, а потім його сина Ярослава Осмомисла та остаточно за Романа Мстиславича Київ знаходився під впливом Галича. Маючи політичний вплив на Київський столий град, Роман Мстиславич фактично став головним володарем тогочасної України-Руси. Не випадково автор Галицько-Волинського літопису починав свою розповідь такими словами: “ У рік 6709 (1201). Початок княжіння великого князя Романа, що був державцем всієї Руської землі, князя Галицького” [1, 368]. Він проводив мудру зовнішню і внутрішню політику, за що його літописці називають “вікопомним самодержцем всієї Русі”. За іншими джерелами його титулюють “великим князем”, “царем в руській землі”. Про князя Романа широко заговорили в європейських країнах [3, 53]. У чому ж виявилася його велика заслуга? По-перше, Роман Мстиславич у 1199 р. об’єднав Галицьку і Волинську землі в одну велику державу, яка не поступалася розмірами державі Фрідріха Барбаросси. Це об’єднання зміцнило економічні зв’язки і сприяло надійному захистові об’єднаної території від зовнішньої агресії.

По-друге, Роман зумів приборкати значну частину тих великих бояр, які вели міжусобиці, а деяких з них, як Кормильчичів, “загнав у Пониззя (Поділля) й Угорщину”, міцно спираючись у справі централізації своєї держави на воїнів, середніх і дрібних бояр, градських мужів та інші верстви міста.

По-третє, він утихомирив спроби київського князя Рюрика Ростиславича, свого тестя, який намагався підкорити Галич своєму впливові і готувався в похід на Романа. Останній випередив цей похід і сам з галицькими і київськими полками захопив Київщину, взяв Київ під свій вплив і змусив князя Рюрика зректися великокнязівського престолу, а коли той і далі продовжував інтригувати, Роман силою примусив його постригтися в ченці.

По-четверте, на Русі стали широко відомі його неодноразові антиполовецькі походи, два з яких були найважливішими. У 1202 р. він рушив у половецькі степи і, як пише літописець, “взяв вежі половецькі і привів багато бранців і душ християнських велику силу визволив від них; і була радість велика в Руській землі”. У 1204 р. узимку Роман організував похід князів на половецькі кочовища і знову взяв багато половців у полон [4, 80-81]. Саме за це автор Галицько-Волинського літопису оспівує його високохудожніми словами: “Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як а рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян” [1, 368], тобто половців.

По-п'яте, він зумів перехитрити чернігівських князів з династії Ольговичів, які претендували на безроздільне панування в Південно-Західній Русі і заручались допомогою від угорців та поляків, щоб домогтись підкорення своїй владі й самого Галича.

По-шосте, могутність Галицько-Волинської держави в часи князювання Романа стала відомою в Європі. Він підтримував міцні зв'язки з Угорщиною, Польщею, Візантією. У Романа шукав захисту візантійський імператор Олексій III Ангел, якого у 1204 р. вигнали із Константинополя хрестоносці. Навіть Папа Інокентій III, ініціатор четвертого хрестового походу 1204 р., пропонував Романові королівську корону і з цією місією вислав до Галича свого легата.

По-сьоме, він уміло відбивав напади литовських племен на волинські землі, але ще більш успішно наступав на ятвягів і фактично підкорив їх своїй владі, перед ним тремтіли деякі польські князі – противники краківського князя Казимира Справедливого, з яким Роман був у союзі. І так слава про Романа Галицького ширилася.

Влучно підмітив академік Б.О.Рибаків, що коли Роман оволодів Києвом, то в його руках виявився великий шматок руських земель [13, 217], який дорівнював “Священній Римській імперії”.

Та, на жаль, під час одного з походів на допомогу польському князеві Роман загинув (19 червня 1205 р.) в нерівному бою під Завихвостом на Віслі у Польщі. Він відлучився від свого табору із невеликим загonom, його оточили поляки і вбили. Тіло його перевезли і поховали, за описом Суздальського літопису, в Галичі, а за даними польського хроніста Яна Длугоша, – у Володимирі на Волині.

Ця раптова смерть перервала подальші плани видатного князя. Але слава про Романа прокотилася гомоном по всій Русі та європейських країнах. Справедливо писав про нього відомий російський історик Татіщев у своїй “Истории Российской..” “Сей Роман Мстиславич – онук Ізяславів на зріст був хоча не дуже великий, але широкий і понадміру сильний, з лиця гарний, очі чорні, ніс великий з горбом, волосся чорне і коротке; вельми ярий був у гніві; запинався, коли сердився, довго не міг слова вимовити; багато веселився з вельможами, але п'яним ніколи не був. Багатьох жінок любив, але жодна ним не володіла. Воїн був хоробрий і вмільний на військові справи; найпаче [це] він показав, коли угрів велике військо з малим своїм розбив. Усе життя своє у війнах проводив, багато перемог здобув, а в одній був переможений. Через те всім навколишнім був страшний. Коли “ішов на поляків, то сказав: “Або поляків подолаю і підкорю, або сам не вернусь!” І збулося останнє” [16, 257].

Михайло Грушевський писав про Романа: “Слава князя сильного, грізного, могутнього, який нікому не дозволить його легковажити, пішла не тільки по

всій Україні, а й по сусідніх державах; так відзиваються про нього сучасні письменники грецькі, польські” [5, 113]. Академік І.П.Крип’якевич високо оцінює діяльність князя: ”В той час Роман став наймогутнішим з південноруських князів і більше значення мав лише володимиро-суздальський князь Всеволод Юрійович, якому підкорялися всі північноруські князі”. Характеризуючи Романа, польський хроніст пише, що він ”за короткий час так піднявся, що правив майже всіма землями і князями руськими” [10, 85].

Роман Мстиславич залишив про себе пам’ять не лише в писаних історичних джерелах, але й у народі. Довго на Україні зберігалася весняна гра “Воротар”, у якій згадується про “людей князя Романа, нашого пана”, “про мизинне дитятко у сріблі і золоті, на золотім кріслі”, тобто пам’ять про Романових дітей, сиріт-княжат Данила і Василька. Є згадка про князів і в давньоруських билинах.

А про його переможні бої з литовцями та використання їхніх полонених у роботах залишилася приказка, коли полонений литвин, тягнучи плуга, промовляв: “Ой, Романе, Романе, лихом живеш, Литвою ореш”.

Підсумовуючи аналіз процесу об’єднання Галицько-Волинських земель, Михайло Грушевський стверджував, що внаслідок цієї злуки Волинь разом з Галичиною з’єдналася “в одну велику, сильну, багату, об’єднану державу” [5, 112].

Наступні визначні історики України високо оцінили цю історичну злуку, яка фактично відновила єдність княжої української держави XIII ст. Дмитро Дорошенко стверджував, що коли Галичина перейшла до Романа Мстиславича, “найвидатнішого князя на цілій Україні-Русі кінця XII ст., за короткий час удалося об’єднати в одних руках Галичину й Волинь і створити нову велику державу, яка зібрала українські землі від Карпат до Дніпра” [8, 87].

Учень історичної школи Михайла Грушевського, відомий історик України Іван Крип’якевич так висловився про цю злуку Галича і Володимира: ”Щойно після смерті Володимира в 1199 р. вдруге заволодів Галичем Роман і злучив його з Володимиром. Так постала Галицько-Волинська держава. Це була важлива подія: утворився новий сильний політичний організм на Заході, що міг перейняти на себе спадщину після занепадаючого Києва. Нова держава мала свою економічну основу: вона лежала на шляху Буг – Дністер і мала у своїх руках частину балтицько-чорноморської торгівлі. Ця комунікаційна лінія заступила давню дніпрову артерію, що тоді вже втрачала своє значення. Важливе було і те, що Галицько-Волинська держава займала саме тільки українські землі, тому легше було провести внутрішню консолідацію” [11, 74].

Цю думку в лаконічному висновку майже словами Івана Крип’якевича підтвердила історик Наталія Полонська-Василенко, коли писала, що “внаслідок цього об’єднання на Заході України з’явилася сильна політична організація. Нова держава мала багату економічну основу і торговельні шляхи на Заході на Балтійське море, почасти на Чорне море” [12, 175].

Орест Субтельний також однозначно висловився про цю історичну злуку: “У 1173 р. після смерті батька, – писав він, – Роман сів на волинський стіл, відновивши розпорочені і занедбані мастки свого роду. В 1188 р. галицькі бояри запросили його князувати, але зробити це йому перешкодили суперники і вороже настроєні боярські угруповання. Лише у 1199 р. він зміг повернутися в Галичину та об’єднати її з Волинню, створивши на політичній карті Східної Європи нову велику державу на чолі з спритним, діяльним і талановитим князем” [15, 65].

Деякі сучасні історики, публікуючи нариси історії України, як це стало модно, перефразовуючи вищезгаданих дослідників (М.Грушевського, І.Крип’якевича, О.Субтельного), повторили характеристику значення об’єднання Галицько-Волинських земель.

Раніше радянські історики свідомо замовчували історичне значення злуки Галичини і Волині 1199 р., виходячи зі своїх тенденційних поглядів на українську державність княжої доби, яка не вкладалася у великодержавну шовіністичну схему російської історії часів панування династії Романових. Ні в окремих монографіях, ні навіть у багатотомних виданнях [9, 375-376], як радянські українські, так і російські вчені не давали найменшого натяку на утворення української державності часів історичної злуки Галичини і Волині 1199 р.

1. Літопис Руський. /Переклад Л.Махновця. – К., 1989.
2. Вивід прав України. – Б.м.: Вид-во “Пролог”, 1964.
3. Грабовецький В. Нарис історії Галича. З найдавніших часів до початку ХХ ст. До 1100-річчя заснування града Галич. – Галич, 1997.
4. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. З найдавніших часів до кінця XV ст. – Т.І. – Івано-Франківськ, 1992.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К. – Відень, 1921.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Львів, 1905.
7. Грушевський М. Статті по славяноведенню. / Под ред. В.И.Ламанского. – Вып.1. – СПб, 1904. – С.299.
8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991.
9. Історія Української РСР. – Т.І. – Кн. І. – К., 1977.
10. Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1964.
11. Крип’якевич І. Історія України. – Львів, 1992.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.І. – К., 1992.
13. Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – М., 1964.
14. Співдоповідь Михайла Брайчевського. З установчого з’їзду Руху // Літературна Україна. – 1989. – 12 жовтня.
15. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991.
16. Татищев В.М. История Российская. – Т.ІІІ. – М. – Л., 1964.